

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzity v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielat (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl

(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 10,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w lutym 2018 r., druk ukończono

w marcu 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Dagmara Adamska, W sprawie lokalizacji cmentarzy żydowskich na średniowiecznym Śląsku	3
Bożena Popiołek, Kryminalia w księgach sądowych miast Korony jako źródło do badań nad życiem rodzinnym na przełomie XVII i XVIII w.	21
Raimo Pullat, Kultura jedzenia w osiemnastowiecznym Tallinie	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, Topografia szpitala-przytułku działającego przy kaplicy/kościółce św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX w.	59
Magdalena Bis, Depozyt przedmiotów metalowych z posesji przy ulicy Szerokiej w Płocku (z ok. połowy XIX–początku XX w.)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, Gospodarczy awans Częstochowy i sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego w latach 1877–1914	99

RECENZJE

Urszula Świdorska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis</i> . Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku — Andrzej Klonder	111
--	-----

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku, red. M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku</i> , t. 2: <i>Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> , wstęp i oprac. Katarzyna Justyniarska-Chojak, Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

KRONIKA NAUKOWA

„Od archeologii Józefa Kostrzewskiego do współczesnych nauk o przeszłości społecznej”, ogólnopolska konferencja naukowa, Poznań, 21–22 września 2017 r. — Adam Kozak	119
--	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Dagmara Adamska, On the location of Jewish cemeteries in mediaeval Silesia	3
Bożena Popiołek, Criminal cases in court books of Polish towns as a source for studying the family life of the turn of the 18 th century	21
Raimo Pullat, The culture of eating in eighteenth-century Tallinn	33
Amadeusz Szklarz-Habrowski, The topography of the hospital-poorhouse at St Barbara's church/chapel in Stara Częstochowa at the turn of the 19 th century	59
Magdalena Bis, A metalwork deposit from possession at Szeroka Street in Płock (mid-19 th – early 20 th century)	75
Rafał Wiktor Kowalczyk, The economic advancement of Częstochowa and the Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region in the years 1877–1914	99

REVIEWS

Urszula Świdarska-Włodarczyk, <i>Homo nobilis. Wzorzec szlachezca w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku</i> [<i>Homo nobilis. The model nobleman in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th c.</i>] — Andrzej Klonder	111
---	-----

REPORTS AND NOTES

Anna Nierychlewska, <i>Zamki i dwory województwa rawskiego w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych</i> [Castles and manors in the voivodship of Rawa in the late Middle Ages and the early-modern period] — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	115
<i>Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Znalezienia Krzyża Świętego w Małym Płocku</i> [The history of the church and parish of the Discovery of the Holy Cross in Mały Płock], edited by M. Przytocka — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	116
<i>Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku</i> , t. 2: <i>Inwentarze dóbr ziemskich z XVII–XVIII wieku (cz. 2)</i> [Sources for the history of the nobility of the Sandomierz voivodship, vol. 2, Inventories of estates from the 17 th –18 th c.], edited and introduced by Katarzyna Justyniarska-Chojak and Jacek Pielas — Andrzej Klonder	116

CHRONICLE

“From Józef Kostrzewski's archaeology to contemporary research on societies' past”, a conference in Poznań, 21 st –22 nd September 2017 — Adam Kozak	119
--	-----

Rafał Wiktor Kowalczyk

Gospodarczy awans Częstochowy i sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego w latach 1877–1914

Car Aleksander II (1855–1889) przygnieciony klęską w wojnie krymskiej dokonał rewizji polityki gospodarczej Rosji. W założeniu władcy państwo miało dokonać skoku cywilizacyjnego i dogonić kraje Europy Zachodniej. Kołem zamachowym gospodarczego przyspieszenia miał stać się rozwój kolei. Rosja potrzebowała jednak kapitałów, a zacofane feudalne państwo, w którym dotychczas królowały protekcjonizm i samowładztwo, nie miało zbyt wielu atutów, by przyciągnąć inwestorów zachodnich. Aby to zmienić, drastycznie obniżono cła na wszelkie produkty, półprodukty, surowce, co miało służyć przyspieszeniu budowy kolei. Zagranicznym inwestorom przyznawano także lukratywne koncesje. Politykę progresywnej liberalizacji ceł firmował minister finansów Michaił von Reutern. Jego działania po części spełniły oczekiwania cara. W czasie, gdy pełnił funkcję ministra (1861–1878), wybudowano ok. 21 000 km linii kolejowych¹, za sumę 1 366,7 mln rubli².

Jednak polityka Reuterna miała też skutki negatywne. Niekorzystnie wpływała na inwestycje bezpośrednie w przemyśle Cesarstwa Rosyjskiego. Okazała się również bardzo kosztowną dla budżetu państwa. Brakowało wpływów z ceł, a rynek zalewały importowane towary. Koszty związane z obsługą inwestycji kolejowych zwiększyła zapasć hutnictwa, które ze względu na zacofanie technologiczne nie było w stanie dostarczyć odpowiedniej ilości szyn i wyrobów stalowych. Upadające zakłady nie dawały wpływów do budżetu i nie zmieniała tego nawet wysoka dynamika wzrostu przemysłu maszynowego, którego rozwój opierał się na surowcach importowanych z Europy Zachodniej, głównie z Niemiec. Budżet Rosji mógł pozwolić sobie na wysokie wydatki w okresach prosperity, jednak gospodarka rosyjska uzależniona była także od sytuacji międzynarodowej. Dodatkowym czynnikiem negatywnym okazał się kryzys roku 1873. Panika na giełdzie wiedeńskiej, która przeniosła się w zawrotnym tempie na Niemcy, nie ominęła i Rosji. Na giełdzie moskiewskiej nastąpiła gwałtowna przecena akcji. Krach na rynku akcji przeniósł się wkrótce na realną gospodarkę. W wielu branżach nastąpiło załamanie produkcji, ceny wyrobów notowały kilkuletnie minima. Przedsiębiorstwa traciły płynność finansową, a płatności odbywały się nieregularnie, potęgując falę bankructw. Upadały również firmy dopiero co założone, w miarę nowoczesne jak na ówczesne warunki. Popyt skurczył się

¹ 20 000 wiorst; 1 wiorsta = 1,0668 kilometra.

² R. Kowalczyk, *Инвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму*, „Український Історичний Журнал”, 6, 2010, s. 76–78; tenże, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики развивающихся стран перед первой мировой войной*, [w:] *Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації*, Київ 2013, s. 575–576; tenże, *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація?*, [w:] *Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів*, Київ 2013, s. 89–91; tenże, *Ukraina w okowach globalizacji. Drugi etap globalizacji — od lat 50-tych XIX w. do wybuchu II wojny światowej*, [w:] *Науковий Евриник, Україна та Поліца: тминуле, сьогодні, перспективи*, Луцьк 2016, s. 82–84; tenże, *Премисл ciężки południowej Rosji na początku XX w.*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, t. 6, nr 277, 2016, s. 141.

gwałtownie. Problemy ze zbytem produkcji miała większość rodzimych przedsiębiorstw. Dno kryzysu w Rosji nastąpiło w roku 1876, kiedy to wybudowano zaledwie 604 km kolei, wobec 2910 km w roku 1871. W analogicznym okresie zużycie bawełny spadło o 17%, a wyrobów żelaznych o 22%. Wraz z kurczeniem się rynku następowała gwałtowna przecena nieruchomości. Sytuacja na rynku pieniężnym pogarszała się niemal z każdą chwilą, gdyż na ograniczone wpływy do budżetu ze strony pogrążonego w kryzysie przemysłu, nakładała się konieczność regulowania należności towarzystwom kolejowym z funduszu dróg żelaznych, tzw. premii kolejowych. Ujemny bilans w handlu zagranicznym i narastający dług spotęgowany został przez wydatki na prestiżową dla Rosji wojnę z Turcją. Rosja nie była w stanie dalej ponosić wysokich kosztów obsługi dynamicznie narastającego długu. Państwo carów stanęło na krawędzi finansowej zapaści. W rezultacie problemy fiskalne stały się przyczyną gruntownej zmiany polityki gospodarczej. Początkowo poluzowano politykę monetarną, dodrukowując pieniądze papierowych, których wartość na początku roku 1877 osiągnęła poziom 300 mln rubli. Presja inflacyjna pozytywnie wpłynęła na rozwój przemysłu i handlu. Problemem pozostawał dynamicznie rosnący deficyt. Potrzebne było ustabilizowanie finansów państwa. Dlatego w roku 1877 rząd zdecydował o odejściu od progresywnej liberalizacji tariff celnych. Wiązało się to z rezygnacją ministra von Reuterna. Wydarzenie to miało znaczenie symboliczne. W lipcu roku 1878 nowym ministrem finansów został Samuil Greigh. Wprowadzono tzw. „złote cła”, którymi obciążono wszystkie importowane towary. To posunięcie miało w założeniu podreperować będące w tragicznym stanie finanse państwa. Ówczesne władze rosyjskie nie przewidywały jego bardzo pozytywnych, długofalowych efektów gospodarczych. Tymczasem cła zaczęły chronić produkcję wewnętrzną, co przyspieszyło eksport kapitału z państw wysoko rozwiniętych³.

W latach dziewięćdziesiątych Rosja po zawarciu sojuszu z Francją uzyskiwała dostęp do tanich kredytów. Zaczęły do niej płynąć szerokim strumieniem kapitały francuskie, jak również belgijskie i w mniejszym stopniu brytyjskie. W imperium rosyjskim zaczęto budować połączenia kolejowe (druga faza tzw. „gorączki kolejowej”) z najodleglejszymi rejonami kraju (np. kolej transsyberyjska). Konieczna okazała się też wymiana szyn na starszych liniach ze względu na cięższy tabor towarowy. Nakreśliło to koniunkturę w największym stopniu w przemyśle ciężkim i budowlanym. Jednak boom objął niemal wszystkie branże przemysłu. Był stymulowany przez lukratywne kontrakty, które rząd rosyjski zawierał z producentami z przemysłu ciężkiego. Gwarantowały one ceny wyższe, niż rynkowe. Spowodowało to wysyp inwestycji w tym przemyśle, zarówno w Rosji, jak i Królestwie Polskim. Kryzys finansowy, który gwałtownie uderzył w rynek rosyjski w roku 1896, paradoksalnie okazał się pozytywny w skutkach. Minister finansów Siergiej Witt przyspieszył prace nad uporządkowaniem systemu walutowego⁴. W roku 1897 Cesarstwo Rosyjskie przeszło na walutę złotą. Ustabilizowanie rubla poprzez oparcie go na sys-

³ W. Puś, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, [w:] *Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, red. E. Wiśniewski, Łódź 2001, s. 114; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, „Studia Historyczne”, R. LIV, 2011, z. 2 (214), s. 170; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa 2013, s. 9, 21, 25; tenże, *Istoki procesu globalizacji kapitalistycznej ekonomii rozwijających się krajów przed pierwszą wojną światową*, s. 577; tenże, *Україна до і після Кримської війни, наш Крим*, Науковий вісник, Выпуск 2, Київ 2016, s. 68.

⁴ J.K. Galbraith, *Pieniądz. Pochodzenie i losy*, Warszawa 1982, s. 236–238; E. Kaczyńska, K. Piesowicz, *Wykłady z powszechnej historii gospodarczej (od schyłku średniowiecza do I wojny światowej)*, Warszawa 1977, s. 134–141; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. 2, Warszawa 1960, s. 358–372; M. Dobb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1964, s. 267–279; W.A. Lewis, *Wzrost i wahania cykliczne 1870–1913*, Warszawa 1986, s. 234–246; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, „Studia Historyczne”, R. LIV, 2011, z. 2, s. 169–171; tenże, *Україна — „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, [w:] *Науковий Експрес, Україна та Поліца: тминуле, свогодення, перспективи*, s. 48–49; tenże, *Україна до і після Кримської війни, наш Крим*, s. 69–70; tenże, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*, „Ucraina Magna”, t. I, Київ 2016, s. 182–185.

temie Gold Standard miało ogromne znaczenie dla rynku rosyjskiego. Inwestorzy z Zachodu ponownie skierowali strumień kapitałów do Cesarstwa⁵. Wprowadzona w Rosji polityka protekcyjno-prohibicyjna w roku 1877, druga faza tzw. „pożyczki kolejowej” oraz ustabilizowanie waluty, spowodowały, że do ośrodka sosnowiecko-częstochowskiego napłynęły liczne inwestycje bezpośrednie, przekształcając ten okręg, w tym Częstochowę, w najdynamiczniej rozwijający się obszar przemysłowy Królestwa Polskiego.

* * *

Gospodarka Królestwa Polskiego, jako części Cesarstwa Rosyjskiego, była uzależniona od sytuacji politycznej i gospodarczej w Rosji a pośrednio także od koniunktury światowej. Zarówno beneficjentem jak i ofiarą tych zmian był także przemysł skupiony w pobliżu granicy z Niemcami (wcześniej z Prusami). Właśnie tu powstał najmłodszy w Królestwie okręg przemysłowy Sosnowiecko-Częstochowski. Stanowił połączenie Zagłębia Dąbrowskiego (z Sosnowcem) i rejonu Częstochowy⁶. Łączyły je: surowce, siła robocza, rynki zbytu, komunikacja, kooperatywy gospodarcze⁷. W Zagłębiu Dąbrowskim od schyłku XVIII stulecia przeważał przemysł ciężki, związany z wydobywaniem węgla kamiennego, brunatnego i rud żelaza oraz z hutnictwem metali. Pod koniec lat czterdziestych XIX w. Zagłębie znajdowało się w stadium stagnacji wskutek nietrafionych inwestycji Banku Polskiego w hutnictwie. Dynamiczny rozwój tego rejonu nastąpił dopiero po wybudowaniu kolei, ściślej zaś linii Ząbkowice–Dąbrowa Górnicza–Szopienice (1859) stanowiącej odnogę Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Dopiero wówczas na tej ostatniej wzrosły przewozy towarowe. Wcześniej, w latach 1848–1859, przeważał ruch pasażerski. Budowa wspomnianej odnogi przyspieszyła proces przewrotu technicznego w Warszawskim Okręgu Przemysłowym (WOP). Była też czynnikiem sprzyjającym zwiększaniu wydobycia węgla w Zagłębiu Dąbrowskim, które stało się głównym dostawcą tego surowca do WOP-u. Później, w roku 1866, do kolejnego zwiększenia zapotrzebowania na węgiel kamienny i zdynamizowania rozwoju górnictwa węglowego Zagłębia Dąbrowskiego przyczyniło się uruchomienie linii Fabryczno-Łódzkiej. Również w Łódzkim Okręgu Przemysłowym (ŁOP) gwałtownie rosnące dostawy węgla przyspieszyły przewrót techniczny⁸.

W rezultacie jeszcze w okresie liberalnej polityki Michaiła von Reuterna, w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, atrakcyjność górnictwa węglowego Zagłębia Dąbrowskiego wzrosła na tyle, że rejon ten przyciągnął inwestorów z Niemiec (Górnicy Śląsk).

W związku z obowiązującym w Królestwie Polskim prawem górnictwem (prawo z 6 maja 1817 r. stanowiło, że złoża kopalne przyporządkowane były do posiadanej ziemi), inwestorzy zakupili tereny bogate w pokłady węgla. Andreas hrabia Renard nabył majątki Modrzejów i Sielce, Gustaw von Kramsta — posiadłość hrabiny Mycielskiej (1856 r.), Hans hrabia Schaff-

⁵ System waluty kruszcowej w Europie oparty był w zasadzie do lat siedemdziesiątych na bimetalizmie. Oparcie systemu walutowego na dwóch kruszczach: złocie i srebrze, było bardzo korzystne dla gospodarek, gdyż stwarzało realne możliwości poszerzenia obiegu pieniądza. Jednak w drugiej połowie wieku XIX nastąpiła znacząca deprecjacja srebra. Wobec tego utrzymanie bimetalizmu stało się niezwykle trudne i kolejne państwa zaczęły przechodzić na system Gold Standard.

⁶ W skład sosnowiecko-częstochowskiego okręgu przemysłowego wchodziły powiaty: częstochowski i będziński z guberni piotrkowskiej oraz powiat olkuski z guberni kieleckiej. Zob. W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914*, Łódź 1997, s. 50.

⁷ Tamże.

⁸ I. Pietrzak-Pawłowska, *Zagłębie Dąbrowskie i okręg Loary. Penetracje kapitałów francuskich po 1870 r.*, „Kwart.Hist”, R. LXXII, 1965, nr 4, s. 791; A. Jezierski, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966, s. 140; R. Kowalczyk, *Przemiany własnościowe i kapitalowe w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1796–1877*, „Rocznik Łódzki”, t. XLVIII, 2000, s. 50; tenże, *Gospodarcze aspekty rozwoju kolejnictwa w Królestwie Polskim do 1914 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 54, 2009, nr 1, s. 39; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 30.

gotsch — dobra Mrzygłód i Poręba (1865 r.), Kramer — majątek Czeladź (1867 r.), Szymon Kuźnicki — Miłowice (1869 r.). Duże majątki zakupił także Hugon książę Hohenlohe-Oehringen (lata sześćdziesiąte i w 1872 r.)⁹.

Zagłębie Dąbrowskie, korzystające na rozbudowie kolei, odczuło jednak negatywne skutki polityki ministra Reuterna. Zacołowanie technologiczne wymusiło wycofanie się skarbu państwa z utrzymywania nierentownych zakładów hutniczych, jak również z eksploatacji kopalń węgla kamiennego. W ramach pierwszego i drugiego planu inżyniera Jana Hempla inwestycje skarbu w górnictwie węglowym skoncentrowano w kopalni „Ksawery”. Na początku lat siedemdziesiątych XIX stulecia tylko tu prowadzono eksploatację głębinową¹⁰, w pozostałych zaś kopalniach: „Reden”, „Łabęcki” i „Nowa” funkcjonowały jedynie prymitywne odkrywki. Pożar kopalni „Ksawery” w roku 1871 przyspieszył decyzję skarbu państwa o wycofaniu się z dalszych inwestycji w kopalniach na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego. Ponadto pożar „Ksawerego” doprowadził do unieruchomienia w roku 1872 ostatnich czynnych działów kombinatu „Huta Bankowa”: wielkiego pieca i pudlingarni¹¹. W tej sytuacji w Zagłębiu Dąbrowskim górnictwo węglowe zdominował kapitał prywatny.

Przełom w polityce gospodarczej Rosji, związany z powrotem do protekcjonizmu i wprowadzeniem tzw. „złotych ceł”, stanowił bodziec dla rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim. Koncerny zachodnioeuropejskie, które nadal chciały być beneficjentami rynku Cesarstwa, zmuszone były do zmiany polityki. Przy wysokich cłach, ustanowionej polityce protekcyjnej przechodzącej w prohibicyjną eksport towarów wyprodukowanych w fabrykach „matkach” na Zachodzie Europy, w krajach bardziej rozwiniętych niż Rosja, przestał się opłacać. W rezultacie eksport towarów został wówczas ostatecznie zastąpiony eksportem kapitału. Królestwo, jako „okno na świat” Rosji, pierwsze odczuło zmianę tej polityki. Skorzystały na niej zarówno dawne Zagłębie, jak też rozpoczynająca karierę ważne centrum przemysłu Częstochowa (po roku 1877)¹².

Miasto uzyskało uznanie inwestorów z zagranicy. Zaważyło to kilka czynników. Bliskość granicy z Niemcami, dogodnie połączenia kolejowe z Górnym Śląskiem oraz głównymi ośrodkami przemysłu Królestwa Polskiego i dalej z Rosją, a więc łatwy dostęp do rynku zbytu, tania — głównie kobieca — siła robocza (płace kobiet były z reguły niższe o ok. 50%)¹³.

⁹ A. Koczanowicz, *Prawo górnicze obowiązujące w Królestwie Polskim*, Warszawa 1896, s. 89–91; A. Wolski, *Żelazo na przełomie dwóch wieków*, „Przegląd Techniczny”, 1901, nr 39, s. 378–380; J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960, s. 39–40; L. Szafranec, *Zaloga koncernu „Hohenlohe” i jej walka ekonomiczna w latach 1905–1939*, Katowice 1976, s. 28–29; R. Kowalczyk, *Przemiany własnościowe i kapitałowe w górnictwie węgla kamiennego i brunatnego Zagłębia...*, s. 52–53; tenże, *Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831–1899*, [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. I, Łódź 2003, s. 71; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 31; tenże, *Ukraina — „tygrys” XIX-wiecznych przeobrażeń gospodarczych Europy*, s. 41–43; tenże, *Ukraina do i після Кримської війни...*, s. 63–65; tenże, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*, s. 178–181.

¹⁰ M. Łabuz, *Zarys powstania i rozwoju rządowego przemysłu węglowego w Dąbrowie Górniczej do 1876 r.*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, t. 12, 1973, s. 40; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 32.

¹¹ J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim XIX w.*, Warszawa 1964, s. 290; R. Kowalczyk, *Przemiany własnościowe i kapitałowe w górnictwie węgla kamiennego...*, s. 52; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 32.

¹² W. Choroszewski, *Ostatnie przesilenie węglowe w Europie*, „Przegląd Techniczny”, t. 1, 1875, s. 337–341; S. Jasieczek, *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki”, 1959, z. 15, s. 78; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, t. 2, s. 100–113; M. Dobb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, s. 307–311, 314–317; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*, s. 161.

¹³ R. Kowalczyk, *Przemysł górniczo-hutniczy w Staropolskim Okręgu Przemysłowym w latach 1862–1914*, [w:] *Spółczesność i gospodarka w rejonie świętokrzyskim w XIX i XX wieku*, red. U. Oettingen, J. Szczepański, Kielce 2008, s. 32; tenże, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 81–82, 127–128; tenże, *Zagłębie Dąbrowskie do 1914 roku. Rzecz o rozwoju przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim. Prawdy i mity*,

W latach 1879–1913, w całym, nowym okręgu sosnowiecko-częstochowskim (tab. 1), z takimi ośrodkami jak Zawiercie, Sosnowiec i Częstochowa¹⁴, liczba zakładów wzrosła ponad dwukrotnie z 145 do 326 firm, globalna wartość produkcji ponad dwunastokrotnie, liczba robotników sześciokrotnie. Nastąpił też ponad trzydziestokrotny wzrost mocy energetycznej maszyn i urządzeń.

Tabela 1
Rozwój przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba przedsiębiorstw	%	Wartość produkcji w tys. rubli	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	145	44,5	13 664	7,9	14 511	15,6	5 558	3,3
1884	158	48,4	26 468	14,7	21 048	22,7	14 547	8,8
1893	196	60,1	44 012	24,8	38 939	41,9	33 695	19,9
1900	314	96,3	93 924	53,1	61 400	66,1	40 671	24,1
1904	295	90,4	116 613	65,7	74 124	79,8	83 446	49,4
1913	326	100,0	177 328	100,0	92 842	100,0	168 862	100,0

Źródło: W. Puś, *Statyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913. Materiały źródłowe*, Łódź 2014, s. 121.

Co do struktury branżowej, w 1879 r. (tab. 2) dominował przemysł ciężki (górnictwo i hutnictwo), skupiający blisko 2/3 ogółu zakładów, ok. 4/5 robotników, ponad 90% mocy maszyn i urządzeń, dający zarazem ok. 2/3 wartości produkcji. Na przemysł włókienniczy przypadało wówczas od kilku do kilkunastu procent tych wskaźników.

Tabela 2
Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w roku 1879

Przemysł	Liczba przedsiębiorstw	%	Wartość produkcji w tys. rubli	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
górnictwo	74	51,0	4 804	35,2	9 680	66,7	3 800	68,4
hutnictwo	19	13,1	5 680	41,6	2 028	14,0	1 500	27,0
tekstylno	4	2,8	1 968	14,4	1 777	12,2	160	2,9
papierniczo	3	2,1	282	2,1	130	0,9	.	.
drzewny	4	2,8	46	0,3	82	0,6	.	.
chemiczny	2	1,4	170	1,2	63	0,4	8	0,1
mineralny	16	11,0	314	2,3	531	3,7	90	1,6
skórzany	2	1,4	38	0,3	55	0,4	—	—
spożywczy	21	14,4	362	2,6	165	1,1	—	—
Razem	145	100,0	13 664	100,0	14 511	100,0	5 558	100,0

Źródło: W. Puś, *Statyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913...*, s. 122.

„Częstochowskie Teki Historyczne”, t. 5, 2015, s. 89–91; tenże: *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*, s. 161; W. Choroszewski, op. cit., s. 337–341; S. Jasiczek, op. cit., s. 78; L. Mendelson, op. cit., s. 100–113; M. Dobb, op. cit., s. 307–311, 314–317; I. Janzuł, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Petersburg 1887, s. 74; S. Koszutski, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905, s. 52; E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną. Przyczynki do tzw. „teorii rynków wschodnich”*, Poznań 1918, s. 63; W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim...*, s. 20–24; S. Jasiczek, *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki”, z. 15, 1959, s. 7.

¹⁴ W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, Łódź 1976, s. 21–22.

W 1913 r. (tab. 3) dominacja przemysłu ciężkiego zmalała, choć nadal skupiał połowę firm okręgu, po ok. 2/3 mocy maszyn i ogólnej liczby zatrudnionych. Wyraźnie wzrosło znaczenie przemysłu włókienniczego. Branża skupiała nadal zaledwie kilka procent działających firm, jednak już ok 15% mocy pracujących w okręgu maszyn, wreszcie blisko ¼ zatrudnionych tu robotników. Wartość produkcji stanowiła ponad 1/5 wartości globalnej produkcji w okręgu.

Tabela 3
Struktura gałęziowa przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w roku 1913

Przemysł	Liczba przedsiębiorstw	%	Wartość produkcji w tys. rubli	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
górnicy	98	30,1	49 427	27,9	31 144	33,5	73 839	43,7
hutniczy	8	2,5	30 935	17,4	13 211	14,2	27 251	16,1
metalowo-maszynowy	57	17,5	29 019	16,4	12 966	14,0	13 661	8,1
tekstylny	17	5,2	37 315	21,0	22 925	24,7	26 037	15,4
papierniczy	22	6,7	7 267	4,1	2 733	2,9	7 500	4,4
drzewny	16	4,9	1 677	0,9	548	0,6	577	0,3
chemiczny	24	7,4	8 306	4,7	1 935	2,1	7 637	4,5
mineralny	40	12,3	5 913	3,3	5 313	5,7	10 063	6,0
skórzany	1	0,3	.	.	10	—	—	—
spożywczy	33	10,1	4 534	2,5	677	0,7	2 002	1,2
konfekcyjny	10	3,0	2 935	1,7	1 380	1,5	395	0,2
Razem	326	100,0	177 328	100,0	92 842	100,0	168 962	100,0

Źródło: W. Puś, *Statyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913...*, s. 127.

Okręg Sosnowiecko-Częstochowski rozwijał się głównie dzięki inwestycjom kapitału zagranicznego. W Zagłębiu Dąbrowskim inwestowano w przemysł ciężki, w Częstochowie zaś do największych inwestycji tego kapitału należały zakłady tekstylne, m.in. słynne „Towarzystwo Przędzalnicze La Czenstochovienne”¹⁵. Zakłady tej branży były duże i nowoczesne, dysponowały maszynami o wielkiej mocy energetycznej, dawały produkcję znacznej wartości. Dynamikę rozwoju branży ukazuje tab. 4.

Tabela 4
Rozwój przemysłu tekstylnego w okręgu sosnowiecko-częstochowskim w latach 1879–1913

Lata	Liczba przedsiębiorstw	%	Wartość produkcji w tys. rubli	%	Liczba robotników	%	Liczba KM	%
1879	4	23,5	1 986	5,3	1 777	7,7	160	0,6
1884	12	70,6	11 491	30,8	6 558	28,6	1 420	5,4
1893	11	64,7	13 233	35,5	10 193	44,5	7 319	28,1
1900	16	94,1	27 648	74,1	15 657	68,3	.	.
1904	17	100,0	32 576	87,3	19 353	84,4	18 850	72,4
1913	17	100,0	37 315	100,0	22 925	100,0	26 327	100,0

Źródło: W. Puś, *Statyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913...*, s. 134.

¹⁵ B. Puczyński, „Częstochowianka”. *Gospodarka kapitału francuskiego oraz hitlerowskiego zarządu powierniczego w latach 1900–1944*, Częstochowa 1961, s. 47.

Awans Częstochowy nie wiązał się wyłącznie z inwestycjami we włókiennictwie. Istotną rolę odgrywał również przemysł mineralny. W latach 1879–1913 (tab. 2, 3) liczba zakładów w całym okręgu wzrosła dwuipółkrotnie, zatrudnionych — dziesięciokrotnie, wartość produkcji — niemal dwudziestokrotnie. Wobec ogólnego rozwoju przemysłu, tylko nieznacznie wzrósł udział branży w ogólnej liczbie zatrudnionych oraz wartości produkcji. O wyraźnym skoku można mówić jedynie w przypadku mocy maszyn. Wyjątkową rolę w rozwoju branży odegrały cementownie. Do roku 1888 popyt zaspokajany był przez import cementu niemieckiego i brytyjskiego. Produkcja z zacofanej technologicznie cementowni „Grodziec” zbudowanej pod Sławkowem przez Stanisława Ciechanowskiego tylko częściowo zaspokajała popyt rynku lokalnego¹⁶. Boom inwestycyjny i budowlany nastąpił w latach dziewięćdziesiątych XIX w. W Częstochowie, Sosnowcu, Zawierciu, Dąbrowie i innych miastach okręgu dynamicznie rósł popyt na cement a także jego ceny. Cementownie stały się najbardziej wielkoprzemysłowymi zakładami w strukturze przemysłu mineralnego. Zyski, jakie osiągały, utrzymywały się na wysokim poziomie od 3 do 5 rubli za beczkę cementu¹⁷. W rezultacie wielu inwestorów, zarówno zagranicznych jak też krajowych, zdecydowało się na budowę nowych cementowni. W roku 1894 „Towarzystwo górniczo-przemysłowe hrabia Renard” reprezentujące kapitał niemiecki zbudowało w Rabsztynie koło Olkusza cementownię „Klucze”. W tym samym roku inwestorzy francuscy oddali do użytku cementownię „Rudniki” pod Częstochową, w pobliżu stacji Rudniki kolei warszawsko-wiedeńskiej. W roku 1898 w Królestwie ruszyły kolejne trzy cementownie, w tym jedna „Łazy” w powiecie będzińskim. W roku 1899 uruchomiono cementownię „Wrzosowa” (pow. częstochowski) i „Ogrodzieniec” pod Zawierciem¹⁸.

Kolejną gałęzią przemysłu, która przyczyniła się do awansu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego i samej Częstochowy, był przemysł chemiczny. W roku 1879 (tab. 2) jeszcze raczkujący (zaledwie 2 zakłady), odgrywał rolę marginalną. W roku 1913 skupiał już 24 firmy, wykorzystujące kilka procent mocy energetycznej zainstalowanych w okręgu maszyn i urządzeń; miał też podobny udział w ogólnym zatrudnieniu i wartości produkcji (tab. 3).

Z ważniejszych zakładów „Częstochowska Fabryka Kleju i Żelatyny” przez długie lata była największym producentem kleju w Królestwie Polskim. Z czasem straciła prymat w kraju, jednak do wybuchu I wojny światowej była największym wytwórcą kleju w Częstochowie. W roku 1913 zatrudniała około 100 robotników, a moc zainstalowanych maszyn wynosiła 100 KM. Jej obroty dochodziły do 300 tys. rubli. Niezwykła historia konkurencyjnej firmy „Towarzystwo Akcyjne Strzemieszyce” świadczy o mobilności i operatywności jej właścicieli. Inicjatorami założenia tej fabryki byli L. Gartenberg, M. Gartenberg i Z. Lauterbach, posiadacze niewielkiej fabryki wosku, parafiny i świec parafinowych w Drohobyczu. W roku 1883 zawiązali spółkę handlową i uruchomili nową firmę w Strzemieszycach Wielkich (dziś dzielnica Dąbrowy Górniczej). Już w roku 1885 fabrykę przejęli J. Birnbau oraz U. Cohn, by w roku 1886 rozpocząć produkcję kleju i tłuszczu kostnego oraz mączki kostnej nawozowej. W roku 1899 zakład przestawił się na produkcję kleju. Oprócz kleju wytwarzano kwas siarkowy, mączkę kostną, stearynę, glicerynę. Rozwój przedsiębiorstwa przyspieszyła fuzja z firmą z tej samej branży z Tarchomina pod Warszawą. Działo na rynku bardzo agresywnie, zwiększało potencjał produkcyjny. Już w roku 1899 w zakładzie częstochowskim wybudowano centralną stację elektryczną z generatorami na prąd stały i zmienny, co pozwoliło na zastosowanie energii elektrycznej w procesie produkcji. W latach 1902–1904 spółka rywalizowała z „Towarzystwem Akcyjnym Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych”. W celu opanowania rynku

¹⁶ Jej unowocześnienie i zwiększenie możliwości produkcyjnych nastąpiło w roku 1898, zob. R. Kowalczyk, *Rozwój branży przemysłu cementowego na ziemiach polskich w latach 1853–1914*, [w:] *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, t. 3, Łódź 2005, s. 47, 49.

¹⁷ Beczka cementu ważyła 163,8 kg.

¹⁸ R. Kowalczyk, *Rozwój branży przemysłu cementowego na ziemiach polskich...*, s. 49.

kleju i wyrobów kostnych Królestwa, akcjonariusze zdecydowali o podwyższeniu kapitału do 1 325 tys. rubli. Zaowocowało to przejściem największych przedsiębiorstw z branży w Królestwie Polskim i zmianą nazwy na „Towarzystwo Akcyjne Strem”. W roku 1910 przejęło ono fabrykę przetworów chemicznych i nawozów sztucznych „J. Landau i S-ka” ze Strzemieszyc, „Towarzystwo Akcyjne Concordia” z Zawiercia oraz wspomniane wyżej „Towarzystwo Akcyjne Łódzkiej Fabryki Kleju i Przetworów Chemicznych” w Nowym Rokiciu pod Łodzią. „Towarzystwo Akcyjne Strem” nie ograniczyło się tylko do rynku Królestwa Polskiego i przekształciło się w globalną firmę operującą na rynku całej Rosji¹⁹.

W roku 1899 „Towarzystwo Akcyjne Rędziny” w Rudnikach pod Częstochową uruchomiło fabrykę superfosforatu, niezbędnego w produkcji nawozów sztucznych. Produkcja kwasu siarkowego była skoncentrowana w kilku zakładach. W 1883 r. fabrykę w Gzichowie pod Sosnowcem uruchomiło „Mogunckie Towarzystwo Przemysłu Chemicznego”, a w dwa lata później fabrykę w Środuli pod Sosnowcem „Towarzystwo Akcyjne Morozow, Krell i Otmann”²⁰.

W 1902 r. „Towarzystwo Akcyjne Strzemieszyce” wraz z „Kieleckim Towarzystwem Akcyjnym Nawozów Sztucznych” i „Łowickim Towarzystwem Przetworów Chemicznych i Nawozów Sztucznych” utworzyły syndykat, produkujący superfosforat²¹.

W rozwoju miasta znaczącą rolę odegrała także „Częstochowska Fabryka Chemiczna” produkująca łąninę, specyfik niezbędny w garbarniach²². Wreszcie Częstochowa uzyskała przejściowo dominującą w Królestwie pozycję w produkcji zapalek. W roku 1908 powołano firmę akcyjną „Częstochowskie Towarzystwo Produkcji Zapalek Sachs i Pieschs”. W roku 1913 zatrudniała ona 300 robotników. Nie była to jedyna firma zapalczana ulokowana w Częstochowie. W roku 1911 A. Seweryn założył „Towarzystwo Akcyjne Fabryki Zapalek” z siedzibą w Częstochowie. W rok później na rynku rosyjskim zaczął działać koncern stworzony na bazie majątku firmy „Akcyjne Towarzystwo Zakładów Zapalczanych W.A. Łapszyn”. Koncern ten zdominował produkcję zapalek w Królestwie Polskim. Przejął także „Częstochowskie Towarzystwo Produkcji Zapalek Sachs i Pieschs”²³.

Branża chemiczna rozwijała się w Królestwie Polskim od schyłku XIX wieku, szczyt zaś jej ekspansji przypadł na lata tuż przed wybuchem I wojny światowej. W tej najnowocześniejszej gałęzi przemysłu kapitał zagraniczny, głównie niemiecki, zdominował najbardziej kapitałochłonne przedsiębiorstwa. Kapitał żydowski natomiast zasiliał małe, zacofane technologicznie zakłady, bardzo często mydlarnie, ulokowane w różnych częściach Królestwa, niekoniecznie w głównych ośrodkach przemysłowych. Kapitał zagraniczny trafiał do okręgów przemysłowych — przede wszystkim sosnowiecko-częstochowskiego (S-COP) i warszawskiego (WOP) (tab. 5). Lokowały się tam głównie spółki „córci” firm z Zachodniej Europy, z Niemiec, przetwarzające półprodukty dostarczane z zakładów „matek”. Dzięki temu omijano wysokie cła i czerpano zyski z dynamicznie rozwijającego się rynku rosyjskiego. Zachodnie firmy chemiczne z reguły pomijały okręg łódzki, ze względu na jego włókienniczą monokulturę. Wyjątkiem były Pabianice. W roku 1913 „Pabianickie Towarzystwo Przemysłu Chemicznego” zajmowało trzecią pozycję w całym Królestwie Polskim w produkcji barwników chemicznych; jednocześnie było największym producentem farmaceutyków²⁴.

¹⁹ R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 55, 2010, nr 3–4, s. 195.

²⁰ Tamże, s. 197.

²¹ Tamże, s. 198.

²² Tamże, s. 198–199.

²³ Tamże, s. 206.

²⁴ Tamże, s. 207.

Beneficjentem nadzwyczaj korzystnej koniunktury lat dziewięćdziesiątych był w znacznym stopniu cały okręg sosnowiecko-częstochowski, także tradycyjny przemysł ciężki. W Zawierciu powstała fabryka elementów do produkcji maszyn „Towarzystwo Akcyjne Zakładów Górniczych, Odlewniczych, Emalierni i Mechanicznych oraz Kopalń Węgla Poręba”. Poszerzono i zwiększono asortyment produkcji w hucie „Aleksander” — „Milowizer Eisenwerk A.G.” i w hucie „Katarzyna” — „Vereingte Königs-und Laurahütte A.G.”. W Rakowie, który do 1928 r. stanowił oddzielną osadę pod Częstochową, hutę postanowił wybudować Bernard Hantke. Zajmował się biznesem od 1875 r., gdy utworzył fabrykę produkującą gwoździe. W roku 1882 przekształcił ją w „Towarzystwo Zakładów Metalowych B. Hantke”. W szczytowym okresie koniunktury lat dziewięćdziesiątych „Towarzystwo” rozpoczęło budowę zakładów metalurgicznych w Saratowie i Jekaterynosławiu oraz wspomnianej huty w Rakowie, która miała zapewnić posiadanym fabrykom ciągłość zaopatrzenia w surowiec i półfabrykaty²⁵. Hantke zdecydował się na lokalizację w pobliżu Częstochowy z kilku względów. Przede wszystkim cena gruntu w Rakowie była niższa. W pobliżu znajdowała się linia kolei warszawsko-wiedeńskiej, łatwy był dostęp do wód (Warta i jej dopływy), bogate pokłady rud żelaza, kamienia wapiennego i gliny, tania siła robocza. Z pobliskich Zagłębia Dąbrowskiego i Górnego Śląska można było bez trudu transportować niezbędny do produkcji węgiel kamienny i koks²⁶.

W rejonie częstochowskim „Towarzystwo Zakładów Metalowych B. Hantke” dysponowało trzynastoma kopalniami rud żelaza²⁷. Posiadało również znaczne pokłady węgla. Ich właścicielami byli Tadeusz i Bernard Hantke. Wydobyciem miało zajmować się „Akcyjne Towarzystwo Górnicze Herkules”²⁸.

W latach dziewięćdziesiątych „Towarzystwo Zakładów Metalowych B. Hantke” próbowało uzyskać dominującą pozycję w Królestwie Polskim i znaczącą na Ukrainie (Donbas, Krzywy Róg, Wybrzeże Morza Azowskiego, Niż Dnieprowski i Kercz). W tym celu zaangażowało się finansowo w budowę fabryki w Jekaterynosławiu, następnie w Saratowie oraz huty „Częstochowa” w Rakowie. Jednak wybuch kryzysu (1898 r.) spowodował zatory płatnicze i w rezultacie przejście Towarzystwa przez górnośląski koncern „Oberschlesische Eisenindustrie A.G. für Bergbau und Eisenhüttenbetrieb” („Obereisen”). Po tym przejściu „Obereisen” pośrednio kontrolował również zakłady w Saratowie i Jekaterynosławiu. Dla huty Częstochowa przejście przez Obereisen oznaczało transfer technologii²⁹.

Na progu XX w. sytuacja przemysłu w okręgu sosnowiecko-częstochowskim oraz w samej Częstochowie mogłaby być lepsza, gdyby nie kolejny kryzys w Cesarstwie Rosyjskim. W 1901 r. nastąpił spadek cen, ale producenci nie ograniczyli w odpowiednim stopniu wielkości produkcji. Ich strategia polegała na zwiększeniu zysków przez zmniejszenie kosztów. Temu służył szeroki program modernizacyjny³⁰. Zastosowanie energii elektrycznej spowodowało wyraźne

²⁵ R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 143.

²⁶ F. Sobalski, *Wpływ kolei warszawsko-wiedeńskiej na rozwój miasta Częstochowy do I wojny światowej*, Częstochowa 1998, s. 35.

²⁷ Kopalnie: „Aleksander”, „Anna”, „Bolesław”, „Włodzimierz”, „Piotr”, „Piast”, „Wincenty”, „Karolina”, „Konopiska”, „Maria”, „Praszka”, „Stanisław”, F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy 1882–1900*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska”, 1971, t. 11, s. 29.

²⁸ Podstawową bazą surowcową tego Towarzystwa były nadania węglowe „Herkules” i „Angelus”. Kapitał zakładowy Towarzystwa wynosił 2 000 000 rubli (4 000 akcji po 500 rubli). Siedzibą zarządu była Warszawa. Zob. R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 132.

²⁹ *Nowe towarzystwo niemieckie w Rosji*, „Przegląd Techniczny”, 1901, nr 15, s. 128; I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu*, Warszawa 1955, s. 42, 194–195; Z. Pustuła, *Monopolii v metalurgičeskoj promyšlennosti Carstva Polskogo i ich učasie v Prodametie*, „Istoričeskie zapiski”, 1958, t. 62, s. 94; tenże, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968, s. 232–233; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim...*, s. 112–113.

³⁰ W. Puś, *Stereotypy w badaniach nad historią społeczno-gospodarczą Polski XIX i XX wieku*, [w:] *Studia z dziejów Polski od końca XVIII do połowy XX wieku*, red. S. Pytlas, Łódź 2005, s. 208.

Tabela 5
 Udział kapitału w rozwoju przemysłu chemicznego w poszczególnych guberniach
 Królestwa Polskiego w latach 1904–1913 (w %)

Gubernie	1904			1906			1913		
	kapitał polski	kapitał zagraniczny	kapitał żydowski	kapitał polski	kapitał zagraniczny	kapitał żydowski	kapitał polski	kapitał zagraniczny	kapitał żydowski
chełmska	—	—	—	—	—	—	0,59	—	1,47
kaliska	—	0,66	—	—	0,63	—	1,77	0,29	1,47
kielecka	0,67	1,32	—	0,63	1,27	—	0,59	0,59	0,29
lubelska	0,66	—	0,66	0,64	—	0,63	1,48	—	1,76
łomżyńska	0,66	—	0,66	0,64	—	0,63	—	—	0,88
piotrkowska	5,30	15,89	7,95	3,17	15,19	7,59	14,11	6,77	5,00
w ramach guberni piotrkowskiej ŁOP	3,97	4,64	5,96	1,90	4,43	4,43	8,82	2,06	2,94
w ramach guberni kieleckiej i piotrkowskiej S-COP	1,2	10,01	0,67	1,3	11,02	0,93	2,01	5,1	1,11
płocka	—	—	—	—	—	—	0,29	—	0,59
radomska	1,33	—	3,97	0,63	—	3,80	1,17	—	2,65
siedlecka	—	—	0,66	—	—	0,63	—	—	—
suwalska	0,66	—	—	0,63	—	—	2,35	—	0,59
warszawska	29,81	18,54	10,60	30,38	15,82	17,09	25,30	12,65	17,35
w ramach Warszawskiej WOP	28,48	12,58	8,61	20,25	12,03	15,19	21,46	10,59	13,24

Źródło: obliczenia Autora na podstawie: *Ukazitel dejstvjuščich v Imperii akcionernych predprijatij*, oprac. B.A. Dmitriew-Mamonow, Petersburg 1903; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim na rok 1905*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1906; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*, oprac. tenże, Warszawa 1908; *Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, oprac. A.R. Sroka, Warszawa 1914; *Fabrično-zavodskie predprijatia Rossijskoj Imperii*, oprac. D.P. Kandaurow, Piotrograd 1914.

obniżenie kosztów produkcji, wzrost wydajności pracy, a tym samym zwiększenie osiąganych zysków. Ożywienie w gospodarce wyraźne już pod koniec roku 1903, było stymulowane przez branże, w których dominowały nowe technologie (m.in. chemiczną). Beneficjentem tego ożywienia był także przemysł najdynamiczniej rozwijającego się w Królestwie Polskim okręgu sosnowiecko-częstochowskiego. Rozwój gospodarczy zahamowała jednak rewolucja 1905–1907, a następnie pierwszy kryzys monopolistyczny z roku 1907³¹.

Po tych zaburzeniach podjęto kolejne inwestycje, m.in. infrastrukturalne. Korzystną dla koncernu „Obereisen” i huty Częstochowa okazała się decyzja o budowie wąskotorowej linii kolejowej Herby-Częstochowa. Do huty doprowadzono fabryczną odnogę linii, co poprawiło warunki transportu koksu ze Śląska³². Korzystnie na rozwój miasta wpłynęło także przedłużenie tej linii kolejowej do Kielc (1911 r.)³³.

³¹ L. Mendelson, op. cit., t. 2, s. 389–401; M. Dobb, op. cit., s. 302–318; W.A. Lewis, op. cit., s. 286–296; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*, s. 171.

³² R. Kowalczyk, *Gospodarcze aspekty rozwoju kolejnictwa w Królestwie Polskim do 1914 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 54, 2009, nr 1, s. 50–52.

³³ Tamże.

Miernikiem rosnącego znaczenia Częstochowy jako ośrodka przemysłu i jej ogólnego awansu gospodarczego było uzyskanie już w roku 1892 koncesji na budowę elektrowni. Została ona przyznana „Towarzystwu Budowy Elektrowni i Tramwajów w Rosji” należącemu do kapitału belgijskiego. Wydarzenie to nastąpiło wcześniej niż np. w Łodzi. Z kolei w budowie elektrowni w Sosnowcu ogromną rolę odegrały koncerny niemieckie — „Towarzystwo Akcyjne Siemens & Halske” i „Allgemeine Electricitäts Gesellschaft”. Znaczący pakiet akcji „Towarzystwa Akcyjnego Elektrowni Sosnowieckiej” pozostał jednak w rękach przemysłowców łódzkich, inicjatorem zaś całego przedsięwzięcia był również łódzianin — Maurycy Poznański. W okresie I wojny światowej elektrownię sosnowiecką rozbudowano w taki sposób, aby spełniała zadania elektrowni okręgowej³⁴.

* * *

O rozwoju gospodarczym Częstochowy i okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, obok zmian w ekonomicznej polityce Rosji oraz wahań koniunktury europejskiej, przesądziło atrakcyjne dla kapitału zagranicznego położenie. Atutami były: bliskość granicy państwa, dogodne połączenia kolejowe, tania siła robocza, chłonny rynek zbytu (lokalny, krajowy, wreszcie imperialny — rosyjski). Bliskość Zagłębia Dąbrowskiego pozwalała na korzystanie z taniego węgla kamiennego. W rezultacie Częstochowa przekształciła się w wiodący ośrodek przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego, w którym inwestorzy — głównie zagraniczni, ale też krajowi — budowali fabryki tekstylne, zakłady przemysłu mineralnego, chemicznego, hutniczego, spożywczego, drzewnego oraz papierniczego. W Częstochowie i całym okręgu powstawało dużo więcej zakładów wzniesionych za kapitały zagraniczne, niż w okręgu łódzkim, a nawet warszawskim. Kapitał zagraniczny dominował w regionie, inwestując w szczególnie kapitałochłonne zakłady z branży górniczej, hutniczej, chemicznej, metalowo-maszynowej. Firmom polskim brakowało odpowiednio dużych środków, a w przypadku przemysłu chemicznego — technologii. Stąd aktywność spółek zachodnioeuropejskich, głównie z Niemiec, ale także w mniejszym stopniu z Francji i Belgii.

Adres Autora:

dr hab, prof. UŁ Rafał Wiktor Kowalczyk
Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Kamińskiego 27A
90-219 Łódź
ldavout@interia.pl

THE ECONOMIC ADVANCEMENT OF CZĘSTOCHOWA AND THE SOSNOWIEC- -CZĘSTOCHOWA INDUSTRIAL REGION IN THE YEARS 1877–1914

The economic development of Częstochowa and the Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region was determined by changes in the economic policy of Russia, trade fluctuations in Europe and the location which attracted foreign investors. The advantages of the region were: its closeness to the state border, good railway connections, cheap labour force and access to a ready markets (local, Polish and imperial Russian). The nearby Zagłębie Dąbrowskie

³⁴ R. Kowalczyk, *Rozwój gospodarki komunalnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX stulecia*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. V, 2006, nr 2, s. 82.

(Dąbrowa Coal Basin) supplied cheap coal. Due to all those factors Częstochowa became the centre of the Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region, in which both domestic and foreign investors built textile mills, mineral industry factories, chemical plants, ironworks, paper mills, wood- and food- processing plants. Częstochowa and the region had more foreign-capital-based factories than the Łódź Region or even Warsaw. Foreign capital dominated, investing in particularly capital-intensive branches: mining, engineering industry, steel and iron industry, chemical industry. Polish companies lacked sufficient capital, and in chemical industry — technologies, which made way for Western investors, mainly from Germany, but also from France and Belgium.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, Częstochowa, Sosnowiecko-Częstochowski Okręg Przemysłowy, gospodarka

Key words: Kingdom of Poland, Częstochowa, Sosnowiec-Częstochowa Industrial Region, economy